

Ө. ТҮЯҚБАЕВ

ХАНАФИЯ, СУФИЗМ: МАУЕРЕННАҢДАҒЫ ӨЗАРА ТАТУ ДІН ҚӨРІНІСІ

Ортағасырларда Орталық Азияның исламданған өлкесі – Мауереннаңдың қоғамдық-саяси өмірінде Абу Ханифа негізін қалыптастырыған ханафия мектебінің белсенділігі артты. Ханафия мектеп өкілдерінің жергілікті халықтардың құқытық өмірлерінің талаптарын канағаттандыра алуы, қала тұрғындарымен тығыз байланыста болуы өнірдегі қоғамда өз орнын табуға тырыскан өзге дін ағымдарынан басым діни ағым болуына жағдай жасады. Мауереннаңдың қоғамдық өмірінде жоғары орын алған Ханафия мектебінің улемдері қалыптастырыған шариат заны, діни ұстаным мен ілім жергілікті халықтың салт-дәтүріне, әдет-ғұрпына, дүниетанымына жақын, ыңғайлы болды. Бұл процесс діни ағымдар арасындағы қайшыласқан идеялық күрес ішінде жүрсе де, ханафиттердің жан-жақты белсінділігі жергілікті халықтың ислам дінін «өз діні» ретінде қабылдаудына күшті әсер етті.

Ханафиттер рөлі ортағасырларда қалалық тұрғындар мұддесін қорғаушы ретінде өсіп, қоғамға саяси, әлеуметтік ықпал жасауға тырысқан өзге діни-саяси ағымдардан басым болғаны, нақты мәселелерде халық сұранысына жауап бергені жайлы факиҳтер енбегінен де, актылы көне жазба деректерден (хат, вакфтық документтер, т.б.) де білеміз. Алайда, елімізде жергілікті дін ретінде қабылданған исламның Мауереннаңда дамуы, қалыптасуы, тарихы, ілімі, беделді өкілдерінің өмір жолы мен қызметі, рөлі отандық дінтануши ғалымдар тараپынан комплекстік оқиға ретінде аз зерттелді.

Олардан кейін бұл мәселені түрік ғалымдары терендей зерттей тұсken. С. Билхан мен Й.З. Кавакчы өздерінің ғылыми зерттеу енбектерінде Қараханидтер тұсында (389-609/999-1212 жж.) өнірдегі түріктер ортасында өмір сүрген ханафиттер өмір баянын, атқарған қызметін, қоғамдағы рөлін қарастырыған. С. Билхан 1973 жылы «Қараханидтер кезіндегі Орталық Азияда ханафит факиҳтары» деген тақырыpta қорғаған докторлық енбегінде Қараханидтер мемлекетінде өмір сүрген 149 ханафиттердің өмірі мен қызметін зерттеген. Ол Орталық Азияның ханафит факиҳтары, нақтырақ айтсақ Шамс ал-А'имма ас-Сарахси (481/1088 ж.к.б.) атакты «ал-Усулы», Абу-л-Йуср ал-Паздауи (493/1099-1100 ж.к.б.) «Ма'рифат ал-худжадж аш-шар'ийа» атты енбекі арқылы мұсылман өлемінде алғаш «усул ал-фіқіх» ғылымы қалыптассаса, Абу Зайд ад-Дабуси (428/1037 ж.к.б.) енбекі негізінде қарама-қайшылық ғылымы ('ilm ал-

хилаф) қалыптасты, сондай-ақ, Абу Мансур ал-Матуридиң еңбектері негізінде матуридия теологиялық мектебі дүниеге келді деп жазады. Ал Й.З. Кавакчы «Қараханидтер кезіндегі XI-XII ғғ. Мауереннаң мұсылман факиҳтері» енбегінде аймакта ислам дінін қалыптасуына зор үлес қосқан 176 ханафит факиҳтың өмір жолы мен қызметін қарастырыған [1, 322 б.]

Абу Ханифа мектебінің қоғамдық-саяси орны Мауереннаң өміріне түбегейлі өзгеріс әкелген Монгол шапқыншылығынан кейін де жоғалмағанын, бәлки арта тұсkenін жазба деректерден көреміз. Сондай қөрініс XII ғ. Орталық Азияда тарих сахынасына шыққан сопылық мектептерге де тән болды. Ғылыми айналымға бұл мәселенің күнгірт, аз зерттелеген, бейтаныс тұстарын ұсыну, кайта қарастыру Орталық Азияда исламның тарау тарихы мәселеріне жаңа көзқараспен зерттеу керектігін қөрсетеді.

Ханафит улемдерінің енбегі өнірдегі исламның даму тарихын, қалыптасу негізін, жергілікті халық дүниетанымы мен діни ұстанымына ықпалы ауқымын анықтауға мүмкіндік беретін бірден-бір дерек. Өнірдегі ислам тарихын терең зерттеп жүрген Ә. Мұмінов: «Нормы фикха окончательно оформились в конце VIII–начале IX вв. и нашли свое отражение в шести книгах ученика Абу Ханифа – Мухаммада ибн ал-Хасана аш-Шайбани (ум. в 805 г.) – «ал-Мабсут», «ал-Джами‘ ас-Сагир», «ал-Джами‘ ал-Кабир», «аз-Зийадат», «ас-Сийар ал-Кабир», «ас-Сийар ас-Сагир». В этих книгах, по оценкам специалистов, насчитывается от 60 до 80 тысяч отдельных норм. Это – нормы ритуала. В результате деятельности факиҳов Мавараннахра многие правовые нормы, обычаи и традиции народов Центральной Азии вошли в ислам», деп жазады [3, 64 б.]. Одан кейінгі ғасырларда Мауереннаң ғалымдары фикх саласында жазылғаннан көлемді енбектердегі фатуаларды жинақтауды бастаған. Алғашқы фатуалар жинағы ретінде Абу-л-Лайс ас-Самарқандидің «ан-Навазил фи-л-Фуру’», «Уйун ал-Маса’ил», Абу-л-‘Аббас ан-Натифидің «ал-Уақи‘аты» мен «ал-Аджнасын» атауга болады. Бұл енбектер кейінгі фатуа жинақтаушылардың енбегіне негіз болды (Ислам ансиклопедиси, Т XVI, 23 б.). Алайда, Мауереннаңдық ханафит улемдерінің бекіткен фатуалары ханафи мектеп өкілдерінің рөлін, маңызды орнын зерттеу барысында әлі де болса ғылыми айналымға түспей, назардан тыс қалып жатыр. Бізге жеткен Мауереннаңдың ортағасырлық

белгілі факихтері Мухаммад ибн ал-Уалид аз-Захид ас-Самарқандиң, Абу-л-‘Аббас ан-Натифидің, Абу-л-Лайс ас-Самарқандиң, Абу Бакр Мухаммад ибн ал-Фадл ал-Бухаридің, Наджм ад-дин ‘Умар ан-Насафидің фатуалары өлі де болса колжазба, көшірме ретінде қалып жаткан жайы бар. Абу Ханифа мазхабының Мауереннарлық ғұламалары бекіткен «ал-Фатауа ал-Баззазия», «ал-Фатауа ас-суфия», «Маджма‘ ал-фатауа», «Фатауа джами‘ ал-бахрайн», «Фатауа ал-асрап», «Фатауа раудат ал-‘улама» ғалымдар тараپынан өлі дереккөз ретінде қарастырылмаған, ондағы мағлұматтар, фатуалар накты мәселерді зерттеу кезіндегі арқау болар негізгі һәм, маңызды дереккөз ретінде лайықты бағасы ескерілмеген-ді.

Сондай келелі еңбектің бірі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты мен Абу Райхан Бируни ат. Шығыстану институты ғалымдары дайындаған «Собрание фетв по обоснованию зикра джаҳр и сама» атты (2008 ж шықты) кітап [4]. Кітапта Орталық Азиядағы сопылық мектептер жи қолданған практика, ритуалдары жайлары фатуалар жинағы мен ‘Ибадаллах ибн Ходжа ‘Ариф ал-Бухари жазған (1180/1766 ж.) «Джами‘ ал-ма‘лумат» сондай-ақ, Индияда өмір сүрген ‘Абд ал-Хай ал-Лакнаудің жинактаған «Сабахат ал-фіکر фі-л-джаҳр бі-з-зік्र» атты фатуалары камтылған. ӨзРҒА Абу Райхан Бируни ат. Шығыстану институты қолжазба корында (инв. № 11593) сақталған фатуалар жинағы кілейленген 19 документтен құралған. Фатуалар жинағын орама түрінде архивтен алғаш тапқан Ә.К. Муминов [5, 242 б.]. Кітапта фатуалардың факсимилясы мен арабша мәтінін берумен қатар, фатуалардың бүгінгі зерттелу жайы жайлары исламтанушы ғалым Б.М. Бабаджановтың ғылыми құнды мақалалары берілген.

Ханафия мазхабының Орталық Азияда орнығы тарихын ғалым А.К. Муминов үш кезеңге бөліп қарастырады:

1. Қалыптасу кезеңі (IX-X ғғ.). Бұл кезеңде Мауараннар деп аталған Араб халифатының шығыс болігінде Насаф, Самарқанд, Бухара қалаларында жергілікті ханафи мектебі орнығады, Мазхабтың орнығына жергілікті жерлерде ашылған діни окуорын – медресе-мешіттер үлкен рөл ойнады;

2. Гүлдену кезеңі (XI–басы XIII ғ.). Каражанидтер билігіне қараған Мауараннарда ханафи факихтары жергілікті халықтың дұниетанымына, тұрмыс-тіршілігіне лайық қалыптастырған Абу Ханифа мектебінің ілімі, шариғат нормалары халық арасында кең қолдау тауып, Орталық Азияның ішкі өнірлеріне тарай бастайды. Отырар, Исфиджаб, Баласағұн, Йасы, Сауран, Сығанак, Шаш, Сұткент, Жент, Весіж, Үзкент қалалары ислам мәдениеті ошағына айналады.

3. Ханафи мектебінің белсенделілігі азая бастаған кезең (XIII-басы – XIV ғғ.). Қаражанидтер (999-1212 жж.) мен Хорезмшах (1072-1221 жж.) мемлекеті құлағаннан кейін, Монғол империясы билігі кеңейген тұста ханафи улемдері мен факихтары өнірден шалғай жерлерге Индия, Ирак, Сирия, Египет, Кіші Азия, Қырымға көшө бастайды. ‘Аббасидтер халифаты, Мамлюктер мемлекеті түріктерді жатсынбай қабылдауды жергілікті улемдердің жаппай көшуіне себеп болды [6, 40 б.].

Дегенмен, өнірде Монғол империясының билеуші тобы жергілікті сопы-шайхтардың рөлін көтерді. Ал, сопы-шайхтар өз тараපынан факихтар рөлін өсіруге тырысып бағады. Олардың еңбегін барын салып қорғауға, ондағы фатуалар мен үкімдерді құрметтеуге үгітейді. Шәкірттеріне сопылық жол шаригат негіздерін үйренумен басталатынын басас назар беріп насиҳаттайды.

«Собрание фетв по обоснованию зикра джаҳр и сама» кітабындағы фатуалар жинағынан Орталық Азия сопылық мектептері ортағасырларда Азияға толық дерлік билік жүргізген монғол империясы исламдана бастаған, дәлірек билеуші топ тараපынан ислам діні мемлекеттік дін ретінде мойындалған тұста жергілікті жерлерден шыққан улемдер мұсылман әлемінің әр тараපындағы басқа ислами ағымдар өкілдеріне өз ілімдерін ұсына бастағанын байқаймыз. Бұл процесс XIV ғ. соңғы ширегінде (шамамен) жазылған «Хадиқат ал-‘арифин» атты еңбекте анық байқалады. Еңбектің авторы – Йасауийа сопылық мектебінің ірі өкілі Исхак қожа ибн Исма’ил ата ал-Қазығұрту ат-Түркестани жергілікті халық арасында қалыптасқан діни жоралғылар мен діни танымды Құран, хадис үкімдерімен, ислам әлеміне аты мәшінүр факін ғалымдар фатуасымен тығыз байланыста қалыптасқандығын жан-жақты қөрсетуге тырысады. Мысал ретінде жергілікті халық арасындағы аруакты сыйлау, құрметтеу, табыну ғүрпі Исма’ил ата ислам шаригатымен ұштастырған. Ол шәкірттеріне аптаңын жұма күні өулиелер қабірін зиярат етуді бүйірады. Бұл ісінде Исма’ил-ата факих ан-Насафидің «ал-Мау‘иза» атты шығармасындағы қабірді зиярат ету сауапты іс деген фатуасына сүйенеді [7, № 251, 55⁶]. Одан өзге сопылық ілімдегі хикма, зүнд, самаг, уирд, муқараба, аулия, пир, чилла сиякты ұғымдар Шақыр ал-Балхи (194/809-10 ж.к.б.), Ахмад ибн Хизруйа (240/854-5 ж.к.б.), Абу Бакр ал-Уаррак ат-Тирмизи (294/906-07 ж.к.б.), Абу-л-Лайс ас-Самарқанди (376/986 ж.к.б.) Мұхаммад ибн Аби Сахл ас-Сарахси (481/1082 ж.к.б.) және т.б. ханафит улемдері еңбегіне сүйене отырып, жергілікті халық түсінігіне, дұниетанымына сайтүсіндіріледі. Абу Ханифа мен шәкірттері шарғи

үкім жасау кезінде қалыптастырған қийас методы ясауи сопылық мектеп өкілдері арасында кең колданғанын да «Хадиқат ал-‘арифиннен» көрүге болады.

Ортағасырылған жазба деректердің бәрі дерлік сопылық мектептердің билеуші топтар тарапының колдау тапқанынан, ханафия мазхаб улемдерімен өте тығыз байланыста болғанынан мол мәлімет береді. Берке хан билік құрған кезде (1255-1266 жж.) Жошы ұлысында мешіттер мен медреселер салдырып, төнірегіне діншіл ғалымдарды жинап, мұсылман мемлекеттерімен тығыз байланыс орнатып, ислам дінінің еркін жайылуына жағдай жасағаны белгілі. Өз елінде діни нанымы үшін қысым қорған немесе саяси ұстанымы үшін қуғынға түскен ғалымдар Орталық Азиядағы діни сенім еркіндігін пайдаланып, өнірге жаптай келе бастады. Бұл өнірде мутазалиттік, ашғариттік, шииттік т.б. діни ағымдар, мектептер мен өкілдері саны көбейді. Бұл жайлар Сарайда жылға жуық Өзбек ханның қонағы болған Ибн Баттута жазбаларынан көреміз. Өздерін еркін сезінген олар жергілікті жерлерде қалыптастан өдет ғұрыпқа, дінитанымға ара кідік сын айтып, қарсылық та білдіргенге ұқсайды. Сонадай бір оқиға; «Манақиб Исма‘ил атада» Нишапурдан келген Ходжа Мансур бастаған Ходжа ‘Аббас, ‘Абдаллах Нишабури, ‘Абд ал-Карим т.б. бірнеше адам Исма‘ил атаны сынамақ болып, жергілікті мұсылмандар арасында қалыптастан діни түсінік, «Нұ» зікірі жайында бірнеше сынни сұрақ қояды. Қанықты жауап алған олар Исмағил атаға қол беріп, шәкірттікке қабылданады [9, № 2851, 265°].

Жошы ұлысынан исламдануына көп ықпал еткен Өзбек ханның мұсылмандық қабылдаудын «Темір-наме», «Шаджара-и түрк», «Шейбани-наме» сияқты т.б. Орталық Азия жазба деректерде ясауи сопылық тариқат өкілі – Сейіт-атамен байланыстырады. Бұл шығармалардан Сейіт ата өмірбаяны жайлар толық мағлұмат таппасақ та, назар аудараптак біраз мәліметтер кездестіреміз. Арап, парсы тіліндегі деректер Өзбек хан билік құрған тұстағы Алтын Ордада үлкен беделге ие болған факихтар, ғұламалар, шейхтар жайлар қанықты мәліметтер мол. Өзбек хан сарайында жылға жуық (1332-33 ж.) қонақ болған Ибн Баттута Алтын Орда иелігіндегі жерлерде ханакалар көптігін; Сарайшық қаласында түріктер «ата» деп ататын (Сейіт ата болуы мұмкін Т.О.) салиқалы егде жастағы адамның зауиясында (ханакасында) болғанын, Сарай қаласында қажы Низам ад-диннін, имам Нуғман ад-дин ал-Хорезмидің ханакаларында қонақ болып, құрмет көргенін жазады [10, 231-232 б.].

Жоғарыда айттылған ортағасырылған тарихи шығармалар өнірде басым діни ағым сопылық пен ханафия болғанынан хабар берсе, фатуа, рисала,

тазкира жаңрындағы дін дидактикалық еңбектер екі діни ағымның өзара тату, бірінің ілімін бірі толықтырганы жайлар маглұмат береді. XIII-XIV ғ. аралығында Мауереннахрда өмір сүрген факихтар ішінде өмірінің соңында сопылыққа біржола бет қойғандары да болған. Мысалға: жоғарыда Ибн Баттута қонақта болған имам Ну‘ман ‘Ала’ ад-дин ал-Хорезми (675 ж. туган), Наджм ад-дин Абу Раджа’ Мухтар ибн Махмуд аз-Заниди ал-Ханафи («Шарх ал-Кудури», «Виқайат ал-муниа», «Китаб ал-хави» т.б. бірнеше еңбектер жазған), Мухаммад ‘Абд ал-Карим ат-Түркестани («ал-Муәріб» атты еңбектің авторы), Йусиф ас-Саккаки («Миғтах ал-‘улум» авторы, һ.ж. 657 ж.қ.б.), Мауланазаде деген атпен танымал Ахмад ибн Аби Йазид ибн Мухаммад Шиғаб ад-дин ибн Заки ад-дин ас-Сарайи (һ.ж. 754 ж.қ.б. Мысырда жай тапқан), Малик ал-калам (сөз патшасы) деген лақаб атпен белгілі Ахмад ибн Шамс ал-А’имма ас-Сарайиды атасақ болады. Енді фатуалар жинағындағы мәліметтерге үлесек.

Ясауи сопылық мектебінің сопылары ханақа, тақиаларында жи қолданған діни ритуал – зікірдің екі түрі болған: жария және құпия. Жария зікір екі талқинмен (екі түрлі текспен) айттылған: алқа («Хай» зікірі) және ара («Нұ» зікірі). Жария зікір жамағатпен салынса, құпия жеke дара салынған. Ходжаган еңбектерінде (Рашаҳат ‘айн ал-хайат, Манақиб-и худжа ‘Али Рамитани, Маслак ал-‘арифин т.б.) жария зікір Алидің атымен, ал құпия зікір Абу Бакрдің атымен байланыстырылады (11, 24 б.).

Собрание фетв по обоснованию зикра джахр и сама' кітабындағы фатуалар жинағынан жария зікір жайлар мынаны көреміз: Мауереннахрлық ханафи факихтары Имам Абу-л-Фадл (h.ж. 981 ж.), Абу-л-Хасан ‘Али ибн Мухаммад ан-Насафи ал-Паздауи (482/1089 ж.қ.б.), Наджм ад-дин ‘Умар ан-Насафи (1142 ж.), Мухаммад ибн Ахмад ибн Сахл ас-Саракхи (481/1088-89 ж.қ.б.), Бурхан ад-дин ‘Али ибн Аби Бакр ал-Маргинани (593/1197 ж.қ.б.) зікірдің парызыдығын және оның жария салынуы уәжіп деген фатуа бекіткен. Тағсир кітабы: «ал-Фава’ид»; «ал-Джами‘ ал-қабір» Құран көрімнің нақты 27 аятымен (7: 205, 17: 44, 33: 41, 62: 1 т.т.) және Құранның барлық қатғи (кесімді), мұтлақ (жалпыға тән) өмір түрінде келген аяттарына қияс жасау арқылы зикр жаһрдың парызыдығына дәлел келтірген. (12, б. 172°) Сопылық мектеп өкілдері де өз тараптарынан «ал-Хидайя», «ал-‘Инайя», «Джами‘ ал-бахрайн», «Уйун ал-маса’ил», «Таріқа-йи усул» т.б. еңбектерде талбия, такбир, азан, ташрик тасбихы сияқты жария жасалатын құлшылықтарға жасалған фатуаларға қияс жасап, жария зікірді шариат зандағылығымен ұштастыруға тырысқан.

(Имам ар-Рази «ал-Лауами» атты еңбекте зікірді жария салу артықшылығына жиырма дәлел көлтірген. Сол 20 дәлелмен Шамс ад-дин Мұхаммад джанұраға истихсан жасайды [13, 203 б.].

Ал, *ара* зікірі фатуалар жинағындағы мәліметтерге сенсек, («Джами‘ ал-баҳрайн», «Зад ал-музаккирин» атты еңбектерге сілтеме жасайды) Зәкәрия, Дәуіт, Ибраһим пайғамбар заманында-ак жасалған практика [14, XIII, 174 б.]. Дауд пайғамбар 70000 мың шәкіртімен ара зікір салғанда, дауысы 17 фарсах жерге жеткен. Бұл зікірдің шариат заңына қайшы тұсы жоқ екені Султан Қожа Ахмет Ясауи заманынан бері әр ғасырларда *иджмағен* (көпшіліктің шешімі) бекітілген. Ең белгілі үш *иджмағтың* алғашқысы Қожа Ахмет Ясауи өмір сүрген кезенде болған; 2000 мұдjtаһид, 22 000 ‘улама’ мен оның қызметінде болған 1000 мударрис фатуа бектікен. Екіншісі Имам Ҳафиз ад-дин мен Имам ал-Кардари, үшіншісі Мұхаммед ал-Парса ал-Бухари (1420 ж.к.б.) заманында пайғамбар хадисіне, пайғамбарлар ісіне негізделіп қабылданған. Ара зікір фатуасы «ал-Фатауа ас-суфийа», «Тұхфат ал-мутакаллимін» атты еңбектерде де расталады. Имам ат-Тустари «Джами‘ ал-баҳрайн» атты еңбекте: «ара зікірсіз зікірші ішкі кірінен тазармайды, ғафыл ғафылдығанан оянбайды, дәруіш бос үміттен (қиялдан) арылмайды, уасуас үйін өртей алмайды және бұл зікірдің қызыын таппай жүрекке ем қонбайды, *фана* мәртебесі болмайды, аспан перделері ашылмайды» дейді [15, XVIII, 192 б.].

Ара (*hy*) зікірінің шарғы занылышын Ислам ата да «Хадикат ал-‘арифинде» «*hy*» мен «Алла» сөзінін Құрандағы мағынасы аясымен салыстыра карастырады:

Билкил ким, Аллаh исму зат турур, таснийа (екілік түрде) уа джам’ (көпшілік түрде) имас. Андаг ким, маула ‘азза уа джасала тәарлиқар: ‘Аллаh нур ас-самават ва-л-ард’ (Алла аспан-жердің нұры 24:35). Аууал («Аллаh сөзінің» алифни («а» әрпін) сақит қылса (алса), («лиллаh» деп оқылады) бұлур; «Лиллаh ма фи-с-самават уа ма фи-л-ард» (Аллаға аспан-жердегінің бәрі тәүүелді). Аууал ламни («Лиллаh» сөзінің «л» әрпін) тақи сақит қылса, лаh қалур; «лаh ма фи-с-самават уа ма фи-л-ард» (Оған аспан-жердіңің бәрі тәүүелді). Ул ламни (екінши «л» әрпін) сақит қылса, *hy* қалур; «*hy* ал-аууал уа-л-ахир уа-з-занир уа-л-батин...» (57:3). Ай даруши, маглум бұлди ки, «*hy*» аты хас ат турур [16, № 251, 18^a].

Бұл жерде Ислам ата Абу Ханифа мазхабы улемдері *иджтихад* жасау кезінде кең қолданатын *рай*’ (аят, хадис негізінде түйген жеke адамның ойы) методымен ара зікірдің парыздығын «Алла» (калима тайиба) сөзін айтуда парыздығымен тен қояды. Сондай-ак, Құранның «Алланы

көп зікір етіндер» (33:41) деген аятына сүйене отырып, зікірдің жария салыну керектігіне (*раймен*) иджтихад жасайды.

... *касиридан мурад джанұра турур, хуфийа мин уаджын ақалл. Айн үчүн узкру амр турур, уа амр мұтлақ турур, мунсаиф (көше, жекеше түрге жіктеледі) бұлур, камил магна бирла. Уа камил джанұра турур, хуфийа мин уаджын ақалл, камил ирмас* [17, инв. № 251, 18^a].

Ислам ата бұдан басқа да мәселелерде иджтихад жасап Орталық Азияда *муджтанид* шейх ретінде мәшінүр болған. Ортағасырларда өз ілімдерін шариат үкімдерімен нақтылай тұсы тек ясауи сопылық мектебіне ғана тән болған жоқ, өзге де сопылық мектептерге де тән қозғалыс болды. Баха’ ад-дин Накшбанд шәкірті – Ходжа Мұхаммад Парса да (1345-1420 ж.) ханафи *фикхы* мен матуридиттік *калам* іліміне нақшбандия ілімі мен практикасы «құтия зікірді» (зикр-и ҳафи) ұштастыруға тырысады. Бұндай қадам кейігі сопы-шейхтар тарпынан да жалғасын табады. Суфи Аллах-Йар (1733 ж.к.б.) «Сабат ал-‘аджи-зин», «Маслак ал-мұттақин», «Мурад ал-‘арифин», «Махзан ал-мұти‘ин» атты еңбектерінде сопылық-тағы жиңінға түсетін өүлиелерді құрмет тұту, басына зиярат жасау, өүлиелердің керемет жасауы, шейхқа қол беру, мұкашафа, уасила т.с.с. ілімдерді Құран аяттары мен пайғамбар хадисіне, улемдер сөзі мен мұдjtаһидтер фатуасына сүйене отырып түсіндіреді. Бұл еңбектер Орталық Азиядағы медресе, ханакаларында оқулық ретінде оқытылады. Сопылық практика мантиқ (логика) түрғысынан да түсіндірледі. Мысалы: Шейх Сафиуддин Эрдебилиге (650-735/1252-1334 ж.) бір шәкірті былай деп сауал тастайды: Кейір машайық зікірді жәй-жәй салуды әмір етті, ал Шайық жария салуды әмір етеді. Тәліптер мен мұршидтер зікірді құпия салғаны артық па, жария салғаны ма артық?

Жауап: Мубтедилерге (жаңадан бастаушыла-рға) зікірді жария салу керек, өйткені, жария салғанда ыжтихады артығырақ болады. Мысалы, егер біреудің ауруы катты болса, оған күші аз дәрі берсе және емдеу амалын аз жасаса, ол ем-домы аурудың сауығуына тұк пайда бермейді, бәлкі ауруын одан әрі аскындырып жібереді. Демек, ол кісіге құштірек дәрі беру керек, емдеу амалы да құшті болуы керек. Одан соң дәріні азайту амалымен сауықтырылады..

Нишатиден бір бәйт:

Егер мерез қатты болса, құшті дәрі беру керек,
Көнілді не жақсы етеді, соны есітпек керек.

Және бір жария зікірдің абзal екеніне дәлел мынау: Жария зікір амәл-и захире-дүр және амәл-и захире денеге әсер етеді. Бұл сондай зікір өуелі денеде, одан соң жүректе етіледі.

Құранда былай делінген: «Сумма талину джу-
лудухум уа кулубуңым или зикриллани» [18, 211-
213 бб.].

Собрание фетв по обоснованию зикра джахр и
сама² кітапындағы фатуалар жинағынан Орталық Азия
сопылық мектептер мен ханафи фикх мектептерінің
арсында жылы катынас болғанын көреміз.

1. Жоғарыда қозғаған әңгімемізге қайта орал-
сақ; жекелеген мәселелер бойынша фатуаны
улемдер мен *факихтар* діннің негізгі қағидасты-
на, шариғат зандылықтарына, дін ілімінің қай-
нар бастауы – Құран мен хадиске терең үніле
отырып (*истинбат*), *иджтихад* жасау арқылы
бекіткен. Иджтихад жасаудың сунниттік төрт
мазхабтың: Ханафи, Шағи'и, Малики, Ханбали
өзіндік методологиясы қалыптасқан. Иджтихад-
тың негізгі методикалары: *рай*, яғни жеке адам-
ның мәселеге қатысты аятка, хадиске берген
түснідірмесі, шешімі; *иджма'* – көпшілік
улемдердің бірауыздан келіскең шешімі; *қийас* –
ұқсас мәселелер үкімімен салыстыра қарастыру;
истислах (немесе *истихсан*) – мәселенің тиімді,
қоғамға пайдалы жағын іздестіру. Әр мазхабтың
бұл методологияларды қолдануда ерекшеліктері
мен айырмашылықтары болды.

Иджтихад мәселесінде ханафи мазхабы өзге
мектептерден кеншілдігімен, жан-жақтылығымен
ерекшеленді. Сондай-ақ, ханафи фикх мектебі мен
Йасауи亞 сопылық мектебі адамның діні наным
еркіндігін жоғары бағалады. Өнірде басымдылыққа
ие болған бұл мектептердің бүндай діниустанымы
Орталық Азия халықтарының ислам шариғатты
аясына сыймайтын кей салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын
дін өдебіне, жөн-жоралғысына ыңғайлауға септігін
тигізді. Ханафи мазхабын тұтынған қазақ халқы-
ның көп дәстүріне діни элементтердің кіруі, толық-
тай дерлік исламданған салттарда шариғатқа жат
көне діни ритуал сарқыншашқартарының қалуы хана-
фи мазхабының кеңдігінің, халықтың салт-
дәстүріне аса нәзіктікпен қарауының көрнісі ретінде
бағалауға болады. Ресей Федерациясы Фылым Ака-
демиясының этнология және антропология инсти-
туты 1990 жылдың жүргізген социологиялық зертте-
улер қортыныңдысы Солтүстік-шығыс Кавказда
ханафи мазхабы мен сопылық ілім ұстанатын
мұсылман халықтар этникалық мәдениетке, зама-
науи қоғамдық өзгерістерге ете тез бейімделетінін
анықтайды [22, 7 б.]. Бұдан ханафи мазхабы мен
өнірдегі сопылық мектептері ортағасырлардағы
келбетін әлі де болса жоғалтпай келе жатқанын
көрсетеді деп ой түйсек болады.

ӘДЕБІЕТ

1. *Kavakci Y.Z. XI ve XII asirlarda Karakanlilar devrinde Mavara' al-Nahr Islam hukukculari.* –Анкара: Sevinc Matbaasi, 1976. 322

2. *Муминов А.К.* Роль и место улемов богословов в жизни города Маувреннара. Тарих ғылымдарының докторы атағын алу үшін жазылған докторлық диссертация. Ташиент, 2003 ж. 64 бет.

3. Бұл да сонда... А.Муминов -64 бет.

4. Фатуалар жинағы ӨзР ФА Абу Райхан Бируни ат.

Шығыстану институты қолжазба қорында инв. № 11593
сақталған

5. *Бабаджанов М.Б.* Зикр джахр и сама²: сакрализация профанного или профанация сакрального? // Подвижники ислама. Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе//Сост. и отв. ред. С.Н. Абашин, В.О. Боровников. М.: Восточная литература, 2003. 237-250 бб.

6. *Муминов А.К.* Мавераннахская школа фикха (IX-XIII века) // Общественные науки в Узбекистане. № 10 (1990), 38-42 бб.

7. Исхак қожа ибн Исма'ил ата ал-Қазығурти ат-
Түркестаны. «Хадиқат ал-'ариғин». қолжазба... ӨзР ФА
ШИ фонд №3, инв. № 252 (17 раби' сани, 1103/7 қантар
1692 ж. көшірліген)

8. Из сочинения ибн 'Арабша //История Казах-
стана в арабских источниках. Алматы.: «Дайк-Пресс»
2005 г. Т. 1. стр. 335.

9. Аноним. *Рисала фи манақиб Исма'ил ата.* ӨзР ФА
ШИ қолжазба қоры. инв. № 2851 (нижра жыл санауы-
мен 23 мухаррам, 1284 ж./26 мамыр, 1867 жылы
көшірліген)

10. История Казахстана в арабских источниках. Ал-
маты: «Дайк-Пресс», 2005. Т.1, 231-232 бет.

11. Суфизм в Центральной Азии

12. Исхак қожа ибн Исма'ил ата ал-Қазығурти ат-
Түркестаны. «Хадиқат ал-'ариғин». қолжазба... ӨзР ФА
ШИ фонд № 3, инв. № 2851

13. Собрание фетв по обоснованию зикра джахр и
сама²//Введение, подготовка текста, прил. и указатели:
Б.М. Бабаджанов, С.А. Мухаммадаминов. Отв.ред.: А.К.
Муминов. Алматы, Ташкент.: «Дайк-Прес», 2008. стр. 278.

14. Бұл да сонда... док. XIII, 174 бет.

15. Бұл да сонда... док. XVIII, 192 бет.

16. Хадиқат... инв. №251. 18а.

17. Бұл да сонда... инв. №251. 18а.

18. Шейх Сафиуддин Эрдебили Исхак бин Джира-
ил. «Мақалат». Баспаға дайын.: проф. док. Сөнmez Күт-
тул, док. Низаметдин Парлак. Стамбул.: «Хорасан йай-
ынлары» 2008. 211-213 бб.

19. Абу Талиб ал-Макки. *Құт ал-құлб.* Каир,
h.j.1310/1893 ж.

20. Абу 'Абд ар-Рахман Сулами. *Табақат ас-суфийа*
/Ред. Н.Шурайба. Каир. 1372/1953 ж. -280 б.

21. Массиньон Луи, Габби, А. Кныш. қара.
Massignon, L. The Passion of Hallaj. Trans. by H. Masson,
Princeton, 1982, Vol. 2, p. 48-53.

22. *Тишкиев В.А.* Стратегия противодействия экстремизму
// Сеть этнологического мониторинга и раннего предупреж-
дения конфликтов. – М.: ИЭА РАН, 1999. – № 23. – С. 7.

Резюме

На основе изучения фетв Мавараннахских факи-
хов-богословов описывает средневековую религиозную
ситуацию в Центральной Азии, также рассматривает ле-
гитимность религиозных ритуалов суфийской школы
ясави, которая играла большую роль в исламизации ре-
гиона. Исследованы малоизученные среднеазиатские
сочинения «Хадиқат ал-'ариғин», «Макалат», «Рисала
фи манақиб Исма'ил ата». Исследование показало то-
лерантность суфийского учения и ханафитов к мест-
ным традициям народов Центральной Азии.

Summary

The present article discusses problems of interrelations
between the Turkish and Islamic culture. The author talked
about the complex study of this problem. It shows that
Hanafi fiqh school and Yasawi sufism played a big role in
distraction of Islam in region tolerant religion to national
traditions. In sum, the material presented in this article,
focused on the central contemplative and ritual practice of
Central Asian traditions. It is of enormous significance for
improving understanding of the historical trends that shaped
religious and social life in Central Asia during the century
after the establishment of Mongol empire.